

DE BEVOLKING DER ZAA NSTREEK.

DOOR

J. P. KRUIJT.

(Slot).

4. Als voornaamste trek in het sociale leven van de Zaa nsche bevolking treft ons door heel de geschiedenis heen: het zich steeds manifesterende onafhankelijkheidsgevoel. Men wil dit meest verklaren uit den strijd tegen het water, den ervvijand onzer natie, maar, afgezien nog van de vraag, of de geheele bevolking hieraan meedeed, valt het moeilijk aan te nemen, dat dit zulke selecteerende gevolgen had, dat het karakter van de bevolking daardoor erfelijk beïnvloed werd. Eerder kan men misschien in het water, naast een vijand, een vriend zien, die de bevolking steunde in haar verzet tegen reeds gevestigd of opdringend feodalisme. Zeker moest, bij de vorming van de vele waterschappen — kleine republiekjes, die veelal elkander tegenwerkten, in elk geval eerst voor eigen belang opkwamen —, de vroege ontwikkeling van scheepvaart en handel, de daarmee gepaard gaande acculturatie en de betrekkelijke welvaart, particularisme en individualisme bij de vroegere Zaa nkanter en Waterlander s zich vroeg ontwikkelen. En het verkrijgen van privileges — Westsaender en Wormer hadden, als Amsterdam, vrijdom van toll en — wakkerde dit nog aan.

Aan den opstand van de Kennemer, Westfriesche en Waterland sche boeren tegen de Bourgondische ambtenaren voor Vrouwe Jacoba ¹⁾ deden de Zaa nkanter s braaf mee. Ze verbeurden er hun privileges mee, maar kochten ze terug. Evenzoo werden ze zwaar beboet voor het meedoen aan het „Kaas en Broodspel”. In den tijd der republiek staat onze streek vooraan in den strijd van het platteland tegen de Hollandsche steden. Minachtend noemden de Amsterdammers de Zaa nsche kooplieden en molenaars: olie-, papier-, gort-, stijfsel-, of verfboeren. Als ± 1600 vele Amsterdammers hun kleine schepen laten repareeren aan de Zaa nsche werven, wordt dit door een Amsterdamsche keur verboden — maar nu gingen de Zaa nsche

¹⁾ Blok, *Gesch. Ned. Volk*, II, p. 135.

werven zich op den grooten scheepsbouw toeleggen. Als vele Amsterdammers balken laten zagen in de Zaausche molens, en een keur der Amstelstad verbiedt ongezaagd hout de stad uit- en gezaagd hout in te voeren, is het resultaat, dat de Zaankanters zelf balken gaan halen uit de Oostzeelanden. Meerdere gevallen van dit stedelijk protectionisme zijn te noemen. Was het te verwonderen, dat de Zaankanters, op kerkelijk gebied reeds voor een belangrijk deel dissenters, ook op staatkundig gebied opposanten werden en zich met hartstocht aan den kant der patriotten stelden? Het Zaausche comité, dat in 1795 naar de vergadering van de Provisioneele Representanten van het Bataafsche volk werd gezonden en toegelaten, vormde de eerste afgevaardigden van het platteland op die vergadering. Dat de Zaausche kooplieden en fabrikanten niet gebukt zijn voor den dwang van het naburige machtige Amsterdam is een symptoom dat hun energie veraadte. Men leze wat le Francq van Berkhey van hen zegt: „Ze staan onwrikbaar op hun stuk, willende eerder alles verliezen, dan van hun Recht afstaan”¹⁾.

ONDANKS deze uitgesproken vrijheidszucht was er geen sprake van een arbeidersbeweging vóór de komst van de moderne stoomindustrie. Daarvoor waren de verhoudingen in de molennijverheid nog te patriarchaal. De „baas” ging met zijn knechts zeer gemoedelijk om. Hij kwam geregeld aan den molen en werkte soms zelf mee. Zijn zoons leerden het ambacht van de knechts. Generaties van werklieden arbeidden van vader op zoon bij dezelfde firma. Dit alles veranderde door de moderne industrie. Een 3-tal oorzaken zijn hiervoor aan te geven, oorzaken die ook elders werkten, waar zich nieuwe industrieel verhoudingen ontwikkelden, maar die bij deze bevolking, van ouds zoo tuk op haar onafhankelijkheid, zooveel sneller een veranderde mentaliteit brachten:

a) Concentratie, het grooter worden der bedrijven. De persoonlijke band tusschen patroon en arbeider werd losser, de rol, die tusschenpersonen: opzichters, meesterknechts, speelden, grooter. De arbeid in de fabrieken was intensiever dan die in de molens — daarvoor ontstond een drang tot verkorting van den arbeidsdag, welke verkorting technisch slecht uitvoerbaar was voor de molens, waar van elk uur wind moest worden geprofiteerd. En: een grooter personeel gaf meer gesprekken, meer saamhoorigheid, meer klassebewustzijn. De molens hadden in den regel slechts 4 of 5 werklieden, slechts de papiermolens hadden er meerdere.

Vergelijk hiermede de cijfers zooals de bedrijfsstatistiek van 1920 ze geeft:

¹⁾ Le Francq v. Berkhey, Nat. Hist. v. Holl., 1776, deel 3, p. 928.

De voornaamste takken van industrie in de Zaanstreek	Aantal be- drijfshoofden	Aantal arbeiders	Gemidd. aantal arbeiders per bedrijfshoofd
Houtzagerijen	31	761	24
Scheepswerven	20	259	13
Papier en papierwaren	22	266	12
Technische plantaardige oliën	11	423	38
Linoleumfabrieken	1	163	163
Machinefabrieken	13	310	24
Eetbare oliën	1	301	301
Cacao en chocolade	16	803	50
Rijst, gort, boekweit	10	252	25
Meelfabrieken	18	392	21
Stijfsel-fabrieken	2	242	121
Zeepfabriek	1	91	91
Banket, koek, beschuit	33	474	14
Geheele industrie	1279	11246	9

Al is het gemiddelde eindcijfer (het overeenkomstige cijfer van het Rijk is 5,8) laag door de vele kleine bedrijven, de Zaanse industrie wordt toch beheerscht door de middel- en grootbedrijven, (hieronder te verstaan bedrijven resp. met 5—49 en met meer dan 50 arbeiders). Als het grootste vermelden we hier slechts Verkade's fabrieken te Zaandam met bijna 1000 arbeiders en arbeidsters (1927).

b) De hiervóór reeds behandelde vestiging van vele patroons buiten de Zaanstreek was een tweede oorzaak: werkgevers en -nemers waren niet meer plaatsgenooten, die elkaars lief en leed eenigszins deelden. Heel vaak echter was het vertrek der patroons ook juist gevolg van het verdwijnen van den ouden patriarchalen toestand.

c) Veel belangrijker oorzaak daarom was de vroege, succesvolle socialistische propaganda, die de mentaliteit der arbeiders veranderde. De arbeidersvoorwaarden gaven vaak wel aanleiding tot de felle socialistische agitatie, al hebben hier nimmer toestanden bestaan, zooals een beginnende industrie ze meest vertoont¹⁾. De arbeidsduur op de molens was onregelmatig, van 8 $\frac{3}{4}$ tot 18 uur, zelfs wel eens 20 uren per etmaal, in de fabrieken 10 tot 12 uur, echter ook bij uitzondering tot 14 à 15 uur. De rusttijden waren meestal behoorlijk, echter niet bij de olieslagers. Nachtploegen werkten soms tot 18 uur zonder rust! Stond een molen ver weg van de woningen der arbeiders, dan bleven de knechts bij wind een geheele week op den molen, sliepen in „kooien” in het pakhuis en kwamen alleen Zondags thuis. Daartegenover stonden wel korte werktijden en tijden van rust bij windstilte, maar gemiddeld maalde een oliemolen 250 à 300 dagen per jaar, een pelmolen (die meer wind nodig heeft) 180 à 200 dagen, een houtzaagmolen nog korter. Kenmerkend is nu wel, en ook te

¹⁾ Over de arbeidstoestanden in de 90er jaren zie de Verslagen van de Enquête-commissie 1890, deel 9, verslag over „De Zaanse kant”.

begrijpen, dat de olieslagers, die de slechtste arbeidsvoorwaarden hadden — langen, ongeregelde arbeid, ook 's nachts, geen of weinig rusttijden, geen loon bij ziekte, vaak geen steun bij ouderdom — op het laagste peil van ontwikkeling stonden, de pellers op een hooger, de houtzagers op een nog hooger. De handwevers in de zeildoekindustrie hadden het zeer slecht — gelukkig is de huisweef-industrie met al de ellendige gevolgen daaraan verbonden: lage loonen, lange werktijden, ongezonde woningen, langzamerhand verdwenen. De onregelmatige en vaak lange arbeidsduur had natuurlijk een slechten invloed op het gezinsleven en werd door de arbeiders meer en meer als een kwelling gevoeld. De eentonigheid van dien langen arbeid werkte afstompend, vooral bij kinderen zoo van school af.

Toch waren de Zaaansche arbeiders in de 90er jaren geen gedegenerende paupers, gelijk Brugmans de Nederlandsche arbeiders-klasse van voor 1870 schildert ¹⁾. Ook de Enquête-verslagen van 1890 geven voor de Zaanstreek, naast vele wantoestanden, toch een gunstiger eindindruk dan voor vele andere plaatsen. Trouwens: paupers vormen geen materiaal, waaruit zich in korten tijd een arbeiders-organisatie laat opbouwen. Was het wonder, dat bij onze Zaaansche industriële arbeidersbevolking, met haar van ouds onafhankelijk karakter, niet zoo versuft door ellende, dat ze geen energie meer bezat om te protesteeren tegen wantoestanden, die meer en meer als grieven gevoeld werden, de socialistische propaganda al vroeg insloeg, niet geremd door een diep-wortelend, dogmatisch kerkgeloof? ²⁾ De kleinere plaatsen als Koog, Zaandijk, Westzaan, gingen daarbij vóór, waar enkele families den stoot gaven en als bezielend voorbeeld strekten: juist in die kleine gemeenschappen kwam de individueele daad het sterkst uit ³⁾. En individueele daden waren noodig in deze eerste, romantische jaren van de arbeidersbeweging, met haar illusies en spontane geestdrift, haar ongebondenheid en heftigheid, een beweging, die meer tot het gevoel dan tot het verstand sprak, en waaraan zich een klein groepje arbeiders met groote toewijding en opofferingsgezindheid overgaf.

De anti-parlementaire, syndicalistische strooming der arbeidersbeweging had hier, als elders, langen tijd den meesten invloed: Domela Nieuwenhuis was de gevierde leider. Al spoedig kwam het tot stakingen, voor korteren arbeidsduur en hooger loon. De eerste 1-Mei-dag werd hier even geestdriftig gevierd als in de groote steden. De groote invloed van dit anarchistisch-syndicalistisch socialisme typeert weer den afkeer van discipline, die hier altijd aanwezig was. Langzamerhand won de meer gedisciplineerde sociaal-democratie veld, niet het

¹⁾ Brugmans, De Arb.klasse in Ned. in de 19de eeuw, p. 182.

²⁾ Vliegen, Dageraad der Volksbevrijding, I, p. 66, 69, 92.

³⁾ Vergk. Ter Veen, Brielle, Mensch en Maatschappij, 1926, p. 288.

minst door ingekomen vreemdelingen. In de vakbeweging is de invloed van het syndicalisme nu nog slechts gering. Op 1 Januari 1924 waren georganiseerd in Zaandam, Koog, Zaan dijk en Westzaan ruim 4400 arbeiders, waarvan bijna 2750 (= ruim 62 %) „modern”, 550 syndicalistisch, ruim 450 Protest.-Christ., 500 Rooms-Kath. en bijna 150 neutraal. Maar geheel zuiver geven deze getallen den invloed der vrije socialistischen niet weer. De geest van het syndicalisme is nog merkbaar werkzaam. Vele der vroegere werkers konden de nieuwere tactiek der arbeidersbeweging niet goedkeuren; sommige wendden hun energie aan op een eigen bedrijf, vervreemdden zoo van de beweging en „verburgerlijkten”, andere bleven de oude ideeën getrouw, maar werden gedisillusionneerden zonder strijdkracht, „uitgebluschte vulkanen”, gelijk een der vakbestuurders ze typeerend noemde. Vele arbeiders willen geen lid zijn van een vakbond met gecentraliseerde leiding onder gesalarieerde bestuurders: ze kunnen, meenen ze, het zelf wel af. Dit is één der oorzaken, waarom de fabrieksarbeiders zoo slecht georganiseerd zijn: op circa 4000 arbeiders slechts 900 in 6 organisaties (1926). Bij conflicten zijn echter de vele ongeorganiseerden meest solidair met de georganiseerden. Een heel ander beeld leveren ons bijv. de Zaanamsche havenarbeiders. In het begin dezer eeuw reeds wisten deze het verplicht lidmaatschap voor hun organisatie in te voeren. Eigenaardig genoeg is deze bootwerkersbond nu een gesloten corporatie geworden van $\pm$ 300 man: de patroons zijn verplicht allereerst dezen menschen, ook den ouden van dagen onder hen, werk te geven. Maatschappelijk heeft deze middeleeuwsche gilde-toestand zeer bedenkelijke zijden, vooral voor den bootwerker, die niet toegelaten wordt als lid. Maar tevens heeft deze sterke organisatie van de bootwerkers zeer bekwame arbeiders gemaakt, die als de snelste lossers en laders gelden, en daardoor de hoogste loonen uitbetaald krijgen (het daggeld van een Zaanamschen havenarbeider bedraagt bijv. f 6.50, dat van een Amsterdamschen f 5.50).

Op de fabrieken daarentegen is de loonstandaard heel wat lager dan in de havens, meest f 25 per week, hier en daar hooger tot f 34. Feller dan de vakbewegingsactie is de strijd op politiek gebied. In alle Zaanse gemeenten kreeg de sociaal-democratie een zeer grooten invloed (zie cijfers hiervoor). Buitengewoon fel woedde de politieke strijd in Wormerveer, waar plaatselijke soc.-dem. leiders om hun politieke actie werden ontslagen.

Alle mogelijke psychologische voorwaarden tot het bewust worden van een klassentegenstelling zijn dan ook vervuld: de vroeger bestaande intieme verhouding tusschen patroon en knechts wordt meer en meer zakelijk — arbeiders en patroons leven voort, gescheiden veelal naar woonplaats en naar gedachtenwereld. Is het niet tekenend, dat op Verkade's fabriek en — de eenige in de Zaanstreek met een goed functionneerenden bedrijfsraad, waardoor directie

en personeel kennis krijgen van beiderlei moeilijkheden — nooit een conflict is voorgekomen? Dan: groot is het aantal economisch onzelfstandigen ten gevolge der concentratie. Volgens de bedrijfsstatistiek van 1920 bedraagt het aantal bedrijfshoofden, uitgedrukt in percenten van de totale werkzame bevolking (uitgezonderd de rubrieken vrije beroepen, onderwijs en godsdienst), aan de Zaanstreek 15 %, (in het Rijk 21 %). Een zevende deel van de totale werkzame bevolking in de Zaanse gemeenten staat dus economisch zelfstandig tegenover en boven de rest; neemt men alleen de industrie, dan is dit aandeel nog slechts 10,2 %, waaronder dan nog vele kleine baasjes vallen (het Rijk 14,8 %). Bovendien is de mogelijkheid van het andere $\frac{1}{10}$ deel om zich tot eigen baas op te werken tegenwoordig gering. Vroeger was dit anders. De vroegere Zaanse industrie en handel steunde op een ver doorgevoerd vennootschapswezen: men kon bijv. één of meer $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$ enz. parten in een molen (evenals bij een schip) bezitten. Waar daarnaast de gewoonte bestond, molens te verhuren, waren er dus voor den opstrevenden minderen man goede gelegenheden zich een onafhankelijke positie te verwerven. Ook de opkomst van de moderne industrie was een uitnemende gelegenheid voor sociale opstijging in de Zaanstreek: de groote meerderheid der fabrikanten is afkomstig, langs 1 of 2 generaties, uit den arbeiders- of middenstand, vele zijn zelf arbeider geweest. „The factory-system was in truth the creation not of the capitalist, but of the workman, the enterprising, intelligent, industrious and thrifty workman” ¹⁾.

Daartegenover zijn vele geslachten van vroeger vooraanstaande kooplieden en industrieelen van het tooneel verdwenen: uitgestorven of vertrokken. De weduwe van den geschiedschrijver J. Honig noemt een 20-tal families op, die alleen in het dorp Zandijk gedurende een tijdperk van 60 à 70 jaren in de vorige eeuw zijn uitgestorven ²⁾. Ook in vroegere eeuwen kwamen veel kinderarme en kinderlooze huwelijken onder de Zaanse kooplieden voor. Naast de waarschijnlijk groote kindersterfte is er nog een omstandigheid, die aangevoerd kan worden ter verklaring hiervan. Onder de vroegere Zaanse zakenmensen was het percentage Doopsgezinden zeer groot. Deze hielden zich toenmaals nog aan het bij hen geldige verbod van buiten-trouw, den eisch dus niet met iemand buiten hun broederschap te huwen. Dit had voor de rijkere lieden, en in een beperkt en geïsoleerd gebied als de Zaanstreek toen was, tot gevolg: een zeer beperkte keuze en dus veel verwantschapshuwelijken. Daardoor kwam wel kapitaalaccumulatie tot stand, maar tevens verzwakte het geslacht en

¹⁾ Shadwell, p. 116. Verg. ook Herkner, I, p. 56.

²⁾ Neeltje Mulder, Uit den goeden ouden tijd, 1926, p. 52. Verg. ook G. J. Honig, Zaanse geslachtsnamen in vroeger tijd, „Zaander” van 23 Oct. 1926.

breidde de gezindte zich niet uit¹⁾). Kan dit misschien het uitsterven van zoovele geslachten verklaren? Of moeten we bij deze rationalistische bevolking reeds vroeg denken aan een „Rationalisierung des Sexuallebens”? Immers, volgens Loosjes was eind 18de eeuw deze „nauwgezetheid op den Buiten-Trouw merkkelijk afgesleeten”.

Om weer terug te keeren tot de huidige mogelijkheden van sociale opstijging: nu de „Gründungsperiode” van de machinale industrie achter den rug is en meer stabiele toestanden zijn ingetreden, is de mogelijkheid van snelle opstijging zooveel geringer geworden.

Natuurlijk heeft het saamhoorigheidsgevoel van de bewoners geleden onder den klassenstrijd — doch absolute verwijdering der klassen is niet het gevolg geweest. Verschillende fabrikanten verrichtten sociaal werk: gaven grond of kapitaal voor het stichten van parken, ziekenhuizen, badhuizen, leeszalen; het vereenigingsleven ondervindt blijken van belangstelling van de fabrikanten.

5. Hiervoor is er al eenige malen op gewezen, dat de Zaanstreek steeds een flink percentage dissenters bezat, en wel voornamelijk Doopsgezinden. Krommeniedijk leverde in 1527 de eerste Nederlandse Doopsgezinde martelaren, later door vele anderen gevolgd uit Krommenie, Westzaan, Jisp en Wormer. In Wormerveer, Zaandijk en Koog waren in het begin van de 17de eeuw alle bewoners, op enkele Katholieken en eenige Gereformeerden na, Doopsgezind. Daarnaast had West-Zaandam nog verscheidene Lutherschen, die zich niet dan met moeite konden onderwerpen aan het verbod van openbare uitoefening van hun eeredienst. Alle Zaanse gemeenten, op Oostzaan, van ouds het Nederlandsch Genève geheeten, na, hadden minstens één Mennonitische gemeente.

Hoe de aanwezigheid van talrijke dissenters op zich zelf al een symptoom is van kloekheid, blijkt uit het groeien der beweging ondanks de vele martelaren; en ook later, als het Calvinisme heeft gezegevierd, moeten de dissenters tegenover de vijandige Staatskerk nog genoeg energie ontplooiën. Een groote steun hadden ze echter in hun rijkdom. Want de Doopsgezinde leer eischte een soberheid in het wereldsche leven, die, vereenigd met de toewijding, die haar belijders aan hun beroep gaven, en met het vertrouwen, dat men hun om hun aegelijkheid schonk, wel leiden moest tot sterke kapitaalvorming. De groote Zaanse handelaren Calff, Salm, Louwen, Honigh, Sem, Nen, Gijzen, Korff, Duyn, Kuiper, de Jager waren allen uit Doopsgezinde geslachten gesproten. Werd later, door de vestiging van Hervormden in de Zaanse dorpen en door kinderarmoede van vele Doopsgezinde families, het aantal leden dezer secte percentsgewijze minder, hun beteekenis stak nog steeds ver boven hun aantal uit. Dit

¹⁾ J. Honig, Hist. en Lett. Stud., II, p 152.

geval staat niet alleen. Max Weber heeft aangetoond, hoe de „inner-weltliche Askese” van het Protestantisme groote beteekenis heeft gehad voor de ontwikkeling van den „kapitalistischen Geist”, bij de kleinere protestantsche secten nog versterkt door haar selecteerend voluntaristisch principe. En Troeltsch wijst er op, hoe deze secten een sterk aandeel hebben gehad in de vorming van de middenstandsklasse, in Engeland en Amerika zoowel als op het Europeesche continent¹⁾. Sectenvorming, een uiting van kloekheid, werd tevens een bron van kloekheid. De deugden der Zaaansche Doopsgezinden: soberheid, soliditeit, liefdadigheid, verdraagzaamheid drukten een stempel op het karakter van de geheele bevolking. Natuurlijk zou het eenzijdig zijn, al deze trekken alleen af te leiden uit den godsdienst: een industriele bevolking zonder „leisured class” vertoont uit den aard der zaak geen weelde, en een hoog peil van ontwikkeling naast het samenwonen in een niet zoo groote groep, leidt ook al tot verdraagzaamheid. Loosjes zei het reeds: „Hun voorbeeldlijke verdraagzaamheid vindt haaren grond voor geen gering gedeelte in de meerdere verlichting”.

Nog in den tegenwoordigen tijd is het percentage Doopsgezinden aan de Zaanstreek hooger dan bijna overal elders. Volgens de volkstelling van 1920 bedroeg het aantal Doopsgezinden in Zaandam, Koog, Zaandijk, Wormerveer, Wormer, Krommenie en Westzaan (Oostzaan heeft als vroeger zeer weinig Mennonieten) 3754 op 53079 inwoners = 7 % (in geheel Noord-Holland buiten Amsterdam 3,1 %, in Nederland 1 %). In 1889 was het aantal Doopsgezinden in dezelfde Zaaansche gemeenten 3798 op 32009 inwoners = bijna 12 %. Dus in die 30 jaar: absolute stilstand, relatieve achteruitgang. Twee oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen: 1°. het vestigingsoverschot van meest niet-Doopsgezinde personen, 2°. het natuurlijke accres, veroorzaakt door geboorte-overschot, wordt weer opgeheven door den achteruitgang, veroorzaakt door overgang naar het kamp der onkerkelijken. Hetzelfde verschijnsel: verlies van lidmaten, die den band met alle geloof verbreken, vertoont de Hervormde Kerk in dezelfde mate. Alleen de Gereformeerde Kerk is flink in ledental toegenomen, evenals in de meeste gemeenten de Katholieke Kerk. Maar het meest toegenomen is het aantal onkerkelijken.

Vergelijkt men het percentage onkerkelijken in de Zaaansche gemeenten met dat van alle Nederlandsche gemeenten (volgens de volkstelling van 1920), dan blijkt, dat de vier Zaaansche gemeenten Koog, Zaandam, Zaandijk en Wormerveer de hoogste cijfers opleveren, resp. 38, 37, 36 en 34 %. Daarop volgt Sappemeer (32 %), dan weer een Zaaansche gemeente: Westzaan (31 %), daarna ver-

¹⁾ M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, 1922, I. Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, 1924, p. 74.

Aandeel der voornaamste kerkgenootschappen in percenten der totale bevolking.

	Hervormden		Katholieken		Doopsgez.		Geen kerk	
	1889	1920	1889	1920	1889	1920	1889	1920
Zaandam	37,3	26,9	13,3	14,3	8,4	5,1	20,9	37,2
Koog aan de Zaan	65,1	35,5	8,9	8,8	20,9	10,7	1,8	38,2
Zaandijk	65,0	37,6	5,2	4,2	16,7	9,6	7,8	36,9
Wormerveer	59,5	33,3	10,5	13,8	15,6	9,5	6,2	34,6
Wormer	60,4	44,6	23,2	28,2	8,2	6,8	0,05	12,1
Krommenie	59,9	32,9	19,8	25,4	9,2	6,4	6,2	25,8
Westzaan	62,0	35,7	5,3	4,3	16,8	13,4	10,4	31,9
Oostzaan	88,5	81,4	1,6	2,7	1,1	0,8	0,9	8,2
Amsterdam	—	28,9	—	22,6	—	1,5	1,7	21,7
Noord-Holland	45,9	34,2	27,2	27,2	2,8	2,3	1,8	17,0
Het Rijk	48,6	41,1	35,3	35,6	1,19	0,99	1,46	7,77

schillende Friesche, Groningsche en Noordhollandsche gemeenten. Amsterdam volgt eerst veel later met 21 %. *De Zaanstreek is dus wel de meest onkerkelijke streek van Nederland.* Wie toenemende onkerkelijkheid wil verklaren uit toenemende urbanisering, kan zich beroepen op de volgende cijfers:

Aantal onkerkelijken in percenten der totale bevolking, volgens de volkstelling van 1920:

gemeenten met minder dan 5000 inwoners	2,10 %
„ „ 5001—20.000 „	5,14 %
„ „ 20.001—50.000 „	8,57 %
„ „ 50.001—100.000 „	9,92 %
„ „ meer dan 100.000 „	15,73 %

Men moet dan echter rekening houden met het feit, dat, naar wij zagen, de meest onkerkelijke gemeenten toch niet de groote steden zijn. Wie de toenemende industrialisering als verklaring wil geven, bedenke, dat eenerzijds vele Friesche en Noordhollandsche agrarische gemeenten sterk onkerkelijk zijn, dat anderzijds vele industriele gemeenten met een groot percentage Katholieken of orthodoxen nog zeer weinig onkerkelijken hebben. Onmiskienbaar is bij de Zaanse gemeenten het verband met de eerste socialistische beweging: Domela Nieuwenhuis zoowel als Multatuli, die grooten invloed hadden in de Zaanstreek (evenals in het Noorden van het land)¹⁾, waren fel anti-kerkelijk — in het algemeen was de geheele eerste socialistische

¹⁾ Vliegen, Dageraad der Volksbevrijding, I, p. 63, 87. Verg. ook over de beteekenis van de Dageraad-beweging voor de kinderjaren der Nederlandsche arbeidersbeweging I. J. Brugmans, De Arbeidersklasse in Nederland in de 19de eeuw (1813—'70), p. 273.

beweging dit. Evenzeer is het lage percentage Katholieken, die in het algemeen gesproken minder gauw met hun kerk breken dan de niet-Katholieken, terwijl hun hooger geboortecijfer eerder de geleden verliezen weer aanvult, evenzeer dus is het lage percentage Katholieken in de Zaanstreek zoowel als in de Noordelijke provinciën bevorderlijk voor de snellere toeneming van het aantal onkerkelijken¹⁾. De Zaanse gemeenten en naburige met een grooter aantal Katholieken hebben dan ook geringer percentages onkerkelijken: Assendelft, 42 % R. K., 15 % onkerkelijken; Wijde Wormer, 37 % R. K., 1 % onkerkelijken (tevens zuiver agrarisch!); Wormer 28 % R. K., 12 % onkerkelijken; Krommenie 25 % R. K., 25 % onkerkelijken. Bij Krommenie is dus al een grooter percentage onkerkelijken, maar dit is ook een industriele gemeente; de andere genoemde zijn alle min of meer agrarisch, gelijk ook Oostzaan met slechts 8 % onkerkelijken (hoewel maar 2 % R. K.). De tegenstelling tusschen industriele en agrarische gemeenten is hier dus wel te aanvaarden. Terecht kunnen we, als boven bij de bespreking der lage geboortecijfers, ook op dit gebied spreken van het sterke rationalisme der Zaankanters.

Uit tweeërlei bron vloeit dit rationalisme voort. Ten eerste is het de overheerschende trek van een zeker cultuurstadium, en wel het moderne, waarin het critische verstand meer en meer ingrijpt op alle terreinen van de menschelijke samenleving, het economische, het sociale, het culturele, het biologische. Ten tweede kan het evenzeer de uiting zijn van meer speciale karaktertrekken in de betreffende bevolking. De Zaankanters nu, met hun eeuwenlange secundaire productie, hun welvaart en hun hoog peil van ontwikkeling hebben eerder het rationalistische stadium bereikt dan de bewoners van menig andere streek in het land. Maar evenzeer is waar, wat ik straks nog nader hoop aan te toonen, dat ook hun speciaal karakter zich eerder leent tot dezen trek. In zekeren zin geldt dit voor heel Noordhollands Noorderkwartier buiten de duinstreken. De orthodoxie heeft er geen sterken invloed²⁾ — de verdraagzaamheid was er steeds groot. Maar verdraagzaamheid leidt licht tot onverschilligheid, of wel is daar reeds het gevolg van. Reeds in de 18de eeuw was in deze streken een „verflauwing inzake het kerkelijke te bespeuren”³⁾; de gedachte wint veld: het komt niet aan op kerkgaan, maar op deugd, liefde, trouwe vervulling van maatschappelijke plichten. En heden is het niet anders: men wil practischen godsdienst, moraal, bespreking van de heden-daagsche brandende problemen! De predikant, die daaraan voldoet, trekt in de onkerkelijke Zaanstreek zoo goed als de niet-predikant groote scharen volk. Maar: „die Religion ist nun einmal nicht essen-

¹⁾ Bongers, Geloof en ongeloof in Nederland, Socialistische Gids, 1924, p. 713.

²⁾ Heynes, Noordhollandsche menschen en dingen, p. 6.

³⁾ Blaupot ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, II, p. 171/7.

tiell-moralischer Natur" ¹⁾). Wat hoofdzaak is in den godsdienst: de innige verhouding van het individu tot de godheid, is voor de nuchtere Zaankanters bijzaak. Toen dus het godsdienstlooze, toenmaals zelfs anti-godsdienstige socialisme een moraal kon geven, beter aangepast aan de behoeften van moderne proletariërs — wat was natuurlijker, dan dat het veldwinnend socialisme terrein veroverde op het gebied van de Kerk?

Zal dit proces van ontvoogding van de kerken zoo doorgaan? Zeer waarschijnlijk voorloopig nog wel. Weliswaar is de felle anti-godsdienstige stemming van de eerste socialistische beweging verdwenen. Waar zich echter nieuwe religieuze belangstelling toont, uit deze zich niet in de toetreding tot de officieele kerken, maar in de opkomst van theosofische groepen, Odd-Fellows, religieus socialisme, e.d. De afbrokkeling van de kerkgenootschappen gaat echter langzaam maar zeker door, niet zoozeer door het bedanken van volwassen lidmaten, dan wel door de toeneming van het aantal jeugdige personen, dat buiten elke kerkelijke sfeer opgroeit. „De traditie, eens geheel aan de zijde van de religie staande, begint steeds meer ook aan de andere zijde haar gewicht in de schaal te leggen" ²⁾). Buitengewoon duidelijk demonstreeren de volgende cijfers dit:

Bevolking van Zaandam (1920) naar de kerkgenootschappen, uitgedrukt in percenten van elke leeftijdsgroep.

	1—9 jaar	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60—69	70—79	Totaal
Hervormd	15,5	20,4	24,8	28,7	35,5	40,9	43,1	45,3	26,9
Gereformeerd	9,9	11,4	10,2	9,5	10,0	9,7	10,6	13,7	10,3
Doopsgezind	1,8	3,1	5,5	5,4	7,3	7,4	10,0	9,4	5,1
Katholiek	16,3	14,8	13,8	12,9	13,1	13,2	12,1	13,1	14,3
Geen kerk	51,7	44,5	39,3	37,1	27,7	20,9	16,1	11,2	37,2

Hieruit blijkt dat, de vestiging van vreemdelingen buiten beschouwing gelaten, in 1940 ruim 50 % van de 20- tot 30-jarigen onkerkelijk zal zijn — tenzij er velen, thuis opgegroeid in onkerkelijke sfeer, op volwassen leeftijd gekomen, weer de zijde der kerk kiezen, waar alsnog de teekenen niet op wijzen. Voor de Katholieke en Gereformeerde Kerk is de toekomst te Zaandam daarentegen meer hoopvol — alles geheel in overeenstemming met wat Bonger in genoemde studie uit de cijfers voor 't geheele Rijk concludeerde. Wat de Gereformeerden nog betreft, zij hier op het merkwaardige feit gewezen, dat Zaandam, een bolwerk der onkerkelijkheid, een hooger percentage Gereformeerden (10.38 %) heeft dan de provincie (5.89 %) en het Rijk (8.33 %)!

¹⁾ Steinmetz, Bedeutung und Tragweite der Selektionstheorie i. d. soz. Wiss. Zeitschr. für soz. Wiss., 1906, p. 548.

²⁾ Bonger, Geloof en ongeloof in Ned., p. 728.

6. Moreel en intellectueel staat de Zaausche bevolking niet laag, evenmin trouwens als in vorige eeuwen. Wel was vroeger — voor $\pm$ 1900 — het drankmisbruik onder de arbeiders, vooral onder de losse, frequent, zij het ook, dat reeds toen onze streek op dit gebied gunstig afstak bij andere, gelijk nu nog. Eén cijfer zij hier genoemd, hoewel moeilijk vergelijkbaar met dat van andere plaatsen: een 20-tal processen-verbaal wegens openbare dronkenschap in een industriele plaats als Wormerveer met $8\frac{1}{2}$ duizend inwoners en een jaarlijksche kermis die nog tal van vreemdelingen trekt, is toch zeer weinig! — De oorzaak van dit zeer geringe drankmisbruik is ongetwijfeld voor een belangrijk deel te vinden in de arbeidersbeweging¹⁾. Hier gelden Shadwell's woorden: „Trade-unionism raises the standard of conduct, of intelligence, of living”²⁾. Wie tot de organisatie toetrad, liet in den regel den borrel staan; de belangstelling voor andere dingen was opgewekt. De eerste pioniers, wier werken zwaar bemoeilijkt werd, moesten daarom reeds een groep van geselecteerden vormen, en hun gunstig voorbeeld wekte natuurlijk in de eerste plaats tot navolging op. Vergaderingbezoek, onderlinge debatten, lectuur, later de kortere arbeidsdag, wat meer loon en wat meer comfort in huis — dit alles gaf toch wat meer levensverfijning, die zich zelfs kon uiten in het afwennen van de „pruim-tabak”. — Bijzonder sterk ontwikkeld is het verenigingsleven van de arbeiders, ook vroeger reeds, maar sedert nog sterk toegenomen. Zeer groot is het aantal muziek-, zang- en tooneelverenigingen, en de prestaties, vooral de muzikale, zijn veelal, in aanmerking genomen, dat deze menschen slechts dilettanten zijn, om respect af te dwingen. In de twee dorpen Koog en Zaandijk (met samen een 7000 inwoners) zijn in het geheel welgeteld 107 verenigingen op allerlei gebied, waaronder menig actieve! Daarnaast leest de Zaausche bevolking, te oordeelen naar het druk gebruik van bibliotheken en leeszalen, nogal veel, menig werkman bezit ook een aardige boekenverzameling, en niet alleen romans. Lezingen, georganiseerd door „Ons Huis” of „Openbare Leeszaal” of door het Instituut van Arbeidersontwikkeling zijn in den regel goed bezocht. Ook de Departementen van het „Nut” hebben hier vanaf de oprichting eind 18de eeuw gebloeid.

Van grooten invloed op dit peil van ontwikkeling is natuurlijk dat der welvaart. Ook de Zaausche arbeidersklasse heeft haar geschoolde en ongeschoolde werkkrachten, maar drommen van paupers, bijeenwonend in achterbuurten, treft men hier niet aan. De Zaanstreek is een industriele streek en haar bevolking heeft dus vele trekken gemeen met die van de steden, behalve dan de geweldige accumulatie.

¹⁾ Zie Gedenkboek 75-jarig bestaan v. d. Ned. Vereen. tot afsch. v. alcoholhoudende dranken, 1917, p. 31.

²⁾ Shadwell, p. 558/9.

Dit quantitatief verschil heeft echter kwalitatieve ten gevolge: men vindt er minder het verloren gaan van het individu in de massa, minder atomiseering, meer nog de onderlinge controle van platteland-bewoners, minder dus de gelegenheid tot het verrichten van sociaal-parasitaire bezigheden, minder dus ook, hoewel bijv. in Zaandam vooral niet geheel ontbrekend, de aantrekking van individuen die een dergelijke praktijk beoefenen. Een kankerend pauperisme kent onze streek niet, hoewel Zaandam door de nabijheid van Amsterdam, van welke stad het nog wel eens minderwaardige elementen ontvangt, meer dan de andere gemeenten. Losse arbeiders heeft de Zaanstreek niet zoo veel, een 700-tal, d.i. ruim 3 % van de totale werkzame bevolking. De groote meerderheid der arbeiders trekt een niet zoo groot, maar toch regelmatig inkomen, dat hen, met hun niet groot kinderen-bezit, behoedt voor wat Seebohm Rowntree ¹⁾ in zijn mooie studie over het pauperisme van de stad York noemt: „primary poverty”, armoede, die het gevolg is van te geringe inkomsten van het gezin om de benodigdheden ter handhaving van de fysieke kracht te bekostigen. In elk geval is er geen sprake van, dat in de Zaanstreek getallen bereikt worden als genoemde auteur voor York geeft, waar tijdens zijn onderzoekingen $\frac{1}{4}$ der bevolking beneden of slechts even boven de „primary poverty line” leefde! „Secondary poverty”, armoede door het verkeerd gebruik van een anders nog voldoende loon, kwam en komt voor, maar vroeger meer, door toenmalig grooter drankmisbruik. Werkeloosheid kwam vóór 1914 zelden voor. In depressietijden hielden de fabrikanten hun personeel aan het werk, wat ook tijdens de oorlogsdepressie na 1914 gepoogd werd. Toen geraakte, echter de Zaanse industrie, die voor een zoo groot deel zoowel wat invoer van grondstoffen als wat afzet betreft van het buitenland afhankelijk is, in het nauw. Het hoogtepunt van de werkeloosheid werd in Zaandam bereikt in Januari 1924, toen daar 1200 werkloozen op 7000 gezinnen waren (waaronder echter ook de seizoenwerkloozen van het houtbedrijf). Sedert verminderde dit aantal aanzienlijk. Natuurlijk zou de werkeloosheid het pauperisme sterk hebben bevorderd, had niet de steunregeling, die hoge eischen stelde aan de gemeente-financiën, dit getemperd. „A general level of comfort, neither rising to luxury nor sinking to misery”, dit beeld dat Shadwell geeft van zuiver industriele steden, geldt eveneens voor onze streek ²⁾. Een industriele bevolkingsgroep nu, zonder degeneratie ten gevolge van een omvangrijk pauperisme of van chronisch alcoholisme, met regelmatig vrijen tijd, moet, bij eenigszins goeden aanleg, op een flink intellectueel peil komen te staan, in elk geval belangstelling toonen voor verdere ontwikkeling. Dezelfde factoren beïnvloeden het morele

¹⁾ Seebohm Rowntree: *Poverty, a study of town life*, 1910, p. 119 vlgd., p. 112.

²⁾ Shadwell, p. 63, p. 54.

leven: de Zaanstreek is allermint een criminogeen milieu, de criminaliteit van haar bevolking is dan ook zeer gering. Alcoholisme, verwaarloosde opvoeding door arbeid van de kinderen of overmatige arbeidsduur van de ouders, speciaal van de moeder, analphabetisme, slechte woningtoestanden, alle min of meer belangrijke criminogene factoren, zijn niet of zoo goed als niet aanwezig onder onze bevolking. Alleen sommige woningen laten nog wel wat te wenschen over: er zijn nog veel houten huizen; goed onderhouden, zijn deze nog zoo kwaad niet, maar slecht onderhouden vervallen ze gauw tot krotten. Wel heeft menig arbeider, met of zonder hulp van zijn patroon, een eigen huisje gekocht, dat dan meest zeer goed onderhouden wordt, en ook heeft de bouw van moderne arbeiderswoningen door gemeentebesturen en vereenigingen de woningtoestanden zeer verbeterd, toch blijft het woningvraagstuk er nog moeilijk door den snellen groei der gemeenten: Zaandam had bijv. nog in Juli 1925 een kleine 200 bewoonde, maar onbewoonbaar verklaarde krotwoningen. De niet-aanwezigheid der andere genoemde criminogene factoren is echter maar niet zonder meer als oorzaak van de geringe criminaliteit aan te nemen: parallelisme is nog geen causaal verband¹⁾. In elk geval behooren we, behalve op bovengenoemde exogene factoren ook te letten op de endogene, waarover straks nader.

Bonger heeft statistisch aangetoond²⁾, dat onkerkelijken en dissenters geringe criminaliteit aanwijzen, en opvallend is nu, dat dit verschijnsel bij de Zaausche bevolking, waar beide groepen veel sterker dan elders hun stempel drukken op de geheele bevolking, zoo mooi uitkomt. Bongers wijst ook op het verband tusschen onkerkelijkheid en arbeidersbeweging en zegt verder, dat de onkerkelijken, „zoolang zij een kleine minderheid vormen, uit een karaktereologisch oogpunt een selectie-materiaal zijn.” Dit kunnen we nu moeilijk zeggen van alle Zaausche onkerkelijken: het ongeloof wordt er meer en meer de toonaangevende traditie, slechts de ouderen hebben een „innerlijken strijd doorgemaakt”, het grootste deel van de onkerkelijken is opgegroeid in een onkerkelijk milieu.

Tot dusver hebben wij eenigszins den nadruk gelegd op de gunstige gevolgen, die de veelzijdig rationeele houding dezer bevolking heeft. Dit echter beteekent niet, dat ongunstige gevolgen ontbreken. Het lage geboortecijfer is ontegenzeggelijk een schaduwzijde voor wie in een talrijk kroost bij een krachtige bevolkingsgroep den eenigen waarborg tegen beschavingsachteruitgang ziet. Echter: het geboorteoverschot is nog steeds groot, meest minstens 1 % der bevolking per jaar. De absolute afwezigheid van een „leisured class” doet verder verwachten, dat de geboortebepierking zich niet tot excessen zal vergeren. Dan: de tegenzin in discipline, die de volwassenen kenmerkt,

¹⁾ De Roos: Inleiding tot de beoefening der crimineele aetiologie, 1908, p. 176.

²⁾ Bongers: Geloof en Misdaad, 1917, p. 62.

uit zich ook bij de jeugd: ze handelt al buitengewoon vroeg tamelijk zelfstandig, wordt door de ouders verre van strak gehouden, waartoe de betrekkelijk hooge loonen van jongens in de fabrieken natuurlijk meewerken. Eenerzijds heeft deze vroege zelfstandigheid haar goede gevolgen: kans op ontplooiing van jeugdige energie, anderzijds verkeerde: het veel te jong en te lang deelnemen aan het straatleven, al te vroege vrijages, nogal eens voorkomende gedwongen huwelijken. Wat de laatste betreft: mij ontbreekt vergelijkend materiaal, om te beslissen of ze hier meer voorkomen dan elders; mijn indruk is van niet.

7. De sociograaf dient niet alleen op de uitingen der groep te letten, maar evenzeer op die der aparte personen. Vooral de beteekenis der naar boven uitstekende individuen is veel grooter dan hun aantal¹⁾. Voor een deel reeds hebben we de daden der eugeneten behandeld: de leiders van handel en industrie, de socialistische pioniers, de Doopsgezinde martelaren — we zouden er aan kunnen toevoegen: de Westzaansche en andere Waterlandsche vrijbuiters in het begin van den 80-jarigen oorlog²⁾, waren zij allen geen kloeke personen, zij het in hun ondernemingsgeest, hun mate van rechtsgevoel, hun offervardigheid of hun onverschrokkenheid? Bovengenoemde opsomming wijst er reeds op, dat deze bevolking menig begaafde telde en nog telt. Hoe staat het echter met de begaafdheden voor kunsten en wetenschappen? Er is wel eens beweerd, dat er bij de nuchtere Zaankanters geen sprake is van prijsstelling hierop³⁾. De belangrijke boekverzamelingen van vroegere kooplieden en het huidige vereenigingsleven wijzen hier niet op. In de Catalogus van de Boekerij der Zaanse Oudheidkamer staat een opsomming van 64 proefschriften en professorale redevoeringen van personen geboren in de Zaanstreek, waaronder zoons van predikanten en artsen, de groote meerderheid echter leen van industriele of koopmansfamilies gedurende de vorige eeuw. In de Zaanlandsche jaarboekjes staan lijstjes van bekende Zaankanters, meest uit de 15de tot 18de eeuw, in het geheel 12 schilders en een 30-tal geleerden, schrijvers en dichters, waaronder echter heel wat onbeduidende, als bijv. de Wormerveerder timmerman Pieter Slooff, van wien in 1739 een treurspel, een geweldig kreupeldicht, in den Amsterdamschen schouwburg werd opgevoerd, of als Klaas Butter, de Kooger rijmelaar. Als ver uitstekend boven de massa van rijmelaars, waaraan deze streek rijk was en is, mogen genoemd worden: Jan Claesz. Schaap, de „Wormerveersche Cats”, Hendrik Soeteboom,

¹⁾ Steinmetz: Eugenese als ideaal en wetenschap (in „De Toekomst der Maatschappij”, p. 129).

²⁾ W. J. Hofdijk, *Kronyk der Kennemer Vrijbuiters*, 1870.

³⁾ O.a. door prof. P. J. Veth, wiens bewering wordt bestreden door J. Honig (*Hist. oudh. en lett. stud.*, I, p. 36 en 234).

dichter en geschiedschrijver in de 17de eeuw, Jacob Honig Jz. Jr., historicus en letterkundige in de 19de eeuw. Moge onze Pieter Corn. Hooft een Amsterdammer van geboorte zijn — de stamvader van zijn geslacht was een Zaankanter¹⁾. Het Doopsgezinde Predikanten-geslacht Gorter, waarvan Simon Gorter, de letterkundige uit de „Gids“-kringen, en diens zoon Herman Gorter, de socialistische dichter, wel de meest bekende leden zijn, gaat terug tot den Westzaner molenaarsknecht Simon Gorter, eind 18de eeuw, die zich opwerkte tot Doopsgezind leeraar. (Biogr. Woordenboek Ned. Godgel. III, p. 310 vlgd.). Enkele bekende schilders zijn: Jacob en diens zoon Dirk Cornelissen van Oostzaan (16de eeuw), Pieter en diens vader Joannes Saenredam (17de eeuw). Het ging met deze en andere kunstenaars als met vele kooplieden: zij vestigden zich ten laatste veelal in Amsterdam.

Groot is onze, natuurlijke onvolledige, oogst niet. Vergeten we echter niet, dat de uitbreiding van handel en industrie, vroeger en nu, de meeste begaafde personen opslokte. Vele van de Zaa nsche kooplieden, eenmaal rijk geworden en daarmee zich den tijd gunnende voor andere bezigheden dan alleen hun beroep, gaven blijk van een veelzijdigen aanleg, als bijv. Nicolaas Calff, of Adriaan Rogge, de doopsgezinde patriottische koopman-schrijver eind 18de eeuw.

8. Is het mogelijk van de Zaa nsche bevolking een psychogram op te stellen, dat haar meer blijvende psychische trekken geeft, van vroeger en nu? Een bedenking rijst op: is een locale bevolking niet te veel aan verandering door emigratie en immigratie onderhevig, en verandert daarmee haar karakter niet? Ongetwijfeld is hier wat van aan. Toch treft ons in de boven ontwikkelde sociografische schets de permanentie van enkele trekken:

1° een *flinke activiteit*, blijkend uit den economischen bloei, het niet bij de pakken neerzitten. Zij zijn „ongemeen driftig in hun beroep” (le Francq van Berkhey 1776, deel 3, p. 904). Heden zijn het goede ijverige industriearbeiders. Er zijn fabrikanten, die geen vacantie willen nemen — of naar het buitenland gaan om daar . . . zaken te doen. De vele gevallen van sociale opstijging, de arbeidersbeweging, het drukke vereenigingsleven wijzen in dezelfde richting. Jubilea worden er gevierd door serenade's, door optochten!

2° een *flinke intellectualiteit*, blijkend uit het peil van algemeene ontwikkeling, het vereenigingsleven, den economischen bloei. „Een beredeneerd en bestendig arbeidzaam vernuft” (v. Berkhey, deel 3 p. 919). „Een intelligent slag van menschen” (getuige Ds. Jesse Enquête 1890).

3° een *minder groote emotionaliteit*. De Zaankanter heeft tijd

¹⁾ Alberdingk Thym en Oosterman v. Oyen, Genealogie van het geslacht Hooft, 1881, p. 5.

noch lust tot geestelijke verdieping in religie of kunst: alleen de muziek moeten we uitzonderen. Deze geestelijke dorheid is de schaduwzijde van zijn activiteit, van zijn voortdurend „leven van rustlooze werkzaamheid” (Loosjes 1794). Een diep-doorvoeld ideëel socialisme schijnt hier ook sporadisch voor te komen, minder bijv. dan in Friesland. Heftige emoties beroeren den Zaankanter niet vaak. Groot is hier de samenhang met:

4° *een flinke secundaire functie*: de groote soberheid en kapitaalvorming in het verleden, het geringe drankmisbruik, de geringe criminaliteit wijzen hier op. „Een bestendig temperament” (v. Berkhey deel 3, p. 919). Blaupot ten Cate (1841) geeft een ongunstig oordeel over den „lageren stand” in Zaandam: veel luiheid, bedelarij, drankzucht, oneerlijkheid¹⁾. Eenerzijds ontkomt men niet aan den indruk, dat genoemde predikant hier sterk aan het zedemeesteren is, anderzijds was zijn tijd er een van tanend economisch leven en veel meer armoede dan nu. Dat het echter aan impulsieve naturen met minder secundaire functie niet heeft ontbroken, bewijst het meedoen aan de Wederdoopersche beweging, en het verzet tegen de conscriptie in 1812, dat zoo droevig eindigde met de executie der voormannen: ook toen echter werd er bittere armoede geleden. Ook de eerste socialistische beweging zal verscheidene meer impulsief aangelegden onder de aanhangers hebben geteld. Geen trek geldt voor alle leden van een groep zonder uitzondering.

Wil men de Zaaansche bevolking rangschikken bij één der 9 typen van Heymans, dan past zij het best bij de groep der phlegmatici²⁾. Het valt in het oog, hoe goed een rationeele levenshouding bij een dergelijk karakter past, hoe op deze, meer nuchtere verstands- dan gevoelsmensen de verleiding tot misdaad minder vat heeft dan op andere, hoe hun religieus leven niet hun sterkste zijde is.

Wanneer we zouden mogen aannemen, dat het Alpineras meer gevoel voor mystiek en voor kunst heeft dan het Teutoonsche³⁾, dan zou zich in dit opzicht, ondanks alle menging, het oorspronkelijk ras-karakter der naar hun afkomst Friesche Zaankanters, en in het algemeen bij de bewoners van Noordhollands Noorderkwartier nog duidelijk vertoonen. Daarnaast zal de voortdurende immigratie van personen, die aangetrokken worden en werden door de industriele gelegenheden, de erfelijke activiteit hebben vergroot. Het aldus gevormde karakter als endogene factor heeft, met de eeuwenlange industrie, handel en scheepvaart als exogene factor het demografisch, sociaal en cultureel leven van deze bevolkingsgroep permanent beïnvloed, gelijk hiervoor in korte trekken is geschetst.

¹⁾ Blaupot ten Cate: Verhandeling over het verlevendigen en de uitbreiding der welvaart te Zaandam, 1841.

²⁾ Brugmans, Psychologische methoden en begrippen. 1922, p. 293 vlgd.

³⁾ Bolk, Verspreiding blondine en brunette type, p. 925.